

SAYLARIN MƏNA STRUKTURUNDA MIQDAR VƏ KƏMIYYƏT ANLAYIŞI

Xülasə

Məqalədə müəllif sayların mənə strukturundakı kəmiyyət anlayışından bəhs edir. Burada sayların dilçilikdə kəmiyyətin linqvistik modelləri hesab edildiyi vurğulanmışdır. Məqalədə həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində miqdar anlayışını ifadə etmək üçün əsas saylar və onların ifadə vasitələri göstərilmişdir. Burada qeyd edilmişdir ki, ilk zamanlarda miqdar anlayışının formalaşmasında insanın bədən üzvlərindən bəzisi, xüsusən əl əsas olmuşdur. Burada miqdar sözlərinin bir sıra fərqli semantik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirildiyi ifadə olunmuşdur. Sayların digər kəmiyyət bildirən sözlərdən xüsusi bir sayı təyin edə bilmələri ilə də fərqləndirildiyi öz əksini tapmışdır. Burada göstərilmişdir ki, kəmiyyət anlayışı konkret riyazi saylarla ifadə olunduğu zaman konkret xarakter daşıyır, qalan kəmiyyətlər isə mücərrəd, qeyri-müəyyən xarakterdə qalır. Məqalədə müəllif bir sıra elmi işlərə istinad edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, sayların əsas vəzifəsi kəmiyyət ifadə etmək olduğundan onları mənaca növlərə bölərkən də bu aspektdən yanaşılmalıdır.

Açar sözlər: *say, miqdar, kəmiyyət, kateqoriya, semantik, kəmiyyət anlayışı*

The concept of amount and quantity in the semantic structure of numbers

Summary

The article deals with the concept of quantity in the semantic structure of numbers. In the article, the author discusses that numbers are considered linguistic models of quantity in linguistics. The paper shows the basic numbers and their means of expression to express the concept of quantity in both Azerbaijani and English. It is shown here that in the beginning, some parts of the human body, especially the hand, were the basis for the formation of the concept of quantity. The author stated here that quantity words are associated with a number of different semantic features. It was also emphasized that numbers differ from other quantitative words in that they can assign a specific number. **The author tries to** show that the concept of quantity is concrete when expressed in concrete mathematical numbers, while the remaining quantities are abstract and indefinite. Referring to a number of scientific works, the author concluded that the main task of numbers is to express quantitatively, so when dividing them into types of meaning, it should be approached from this point of view.

Key words: *number, amount, quantity, category, semantic, quantity concept*

Giriş

Dilçilikdə saylar kəmiyyətin linqvistik modelləri hesab edilir. Say sistemi dedikdə isə kəmiyyəti ifadə edən yazı sistemi nəzərdə tutulur. Bununla belə kəmiyyət anlayışı konkret saylardan daha əvvəl yaranmışdır.

Kəmiyyət ədədləri, kəmiyyət sayları sayıla bilən əşyaların sayını göstərmək üçün istifadə olunur. Kəmiyyət sayları müəyyən (*beş*), qeyri-müəyyən (*xeyli*), sadə (*dörd, doqquz*), mürəkkəb (*iki yüz, doqquz min*) və kompozit (*min doqquz yüz səksən bir*) ola bilər.

Dilçilikdə kəmiyyət anlayışını ifadə etmək üçün üç əsas üsuldən istifadə edilmişdir. Bunlar morfoloji (-lar, -lər), leksik (az, çox, xeyli), və sintaktik (doqquz) üsullardır.

Nizami Xudiyev (2015: 103) “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” kitabında sintaktik üsulla kəmiyyət çoxluğunun ifadəsində sayların, qoşa sözlərin, təkrarların və s. işlənməsinin əsas olduğunu vurğulamışdır.

“Bir çox dillərdə kəmiyyət anlayışı semantik universalı rolunda çıxış edir. Bununla yanaşı, bu kateqoriyanın bütün dil daşıyıcıları üçün aktual olduğunu iddia edə bilmərik. Kollektiv təfəkkürün heç də bütün kateqoriyaları məhz dil kateqoriyaları vasitəsi ilə ifadə olunmurlar, digər tərəfdən isə dillə ifadə olunan heç də hər şey şüur faktına çevrilmir və sosial əhəmiyyət kəsb etmir. Bu və ya digər dilin ayrılmaz xüsusiyyətinə çevrilmək üçün iki şərtin gözlənilməsi gərəkdir: birincisi, o, böyük leksik tərkibin zəruri xarakteristikası olmalıdır ki, dildə daima işlənsin; ikincisi, bu semantik dominant bir neçə "porsiyyaya" bölünərək nitq hissəsinin bütün sözlərinə paylanmalıdır ki, onları bu əsasda bir-birinə qarşı qoyulmuş formalar sırasına bəlsün. Bu forma sıralarının qarşı qoyulması insanların dil təfəkküründə məntiqi yaxud mənə kompozisiyaları şəklində mövcud olur” (Qurbanov, 2010: 19-24).

Dilçilikdə ən geniş mənada bir ədəd və ya say sözü ədədi bir kəmiyyət ifadə edən bir söz və ya ifadədir. Qrammatikanın bəzi nəzəriyyələrində bu əsasən "say" sözü kimi istifadə olunur, məsələn, "*iki şapka*" ifadəsindəki "*iki*" sözü müəyyən miqdar saylarına aiddir.

Saylar digər kəmiyyət bildiren sözlərdən xüsusi bir sayı təyin edə bilmələri ilə də fərqlənilir. Məsələn *beş, on, əlli, yüz* və s.

Müxtəlif dillərdə sayların mənə strukturundakı miqdar anlayışı fərqli ola bilər. Məsələn: İngilis dilində miqdar sayları mütləq sayı ifadə edir (Crystal, 2011: 65). Azərbaycan dilində isə miqdar sayları müəyyən və qeyri müəyyən olmaqla iki qrupa ayrılırlar.

Dilçilikdə miqdar sayları kəmiyyət üçün istifadə olunan say sözlərinə verilən adlardır. Miqdar sayları kəmiyyət ifadə etdikləri üçün onlara həmçinin sayma rəqəmləri də deyilir.

Kəmiyyət anlayışı konkret riyazi saylarla ifadə olunduğu zaman konkret xarakter daşıyır. Qalan kəmiyyətlər isə mücərrəd, qeyri-müəyyən xarakterdədir. Kəmiyyətin mücərrəd xarakter daşması o deməkdir ki, əşya və hadisələrin sayı sonsuzdur, sayılması konkret olaraq mümkün deyildir. Onlar konkret şəkildə kəmiyyətlənmir və ya onların sayı müəyyən bir hədd dairəsində, müəyyən bir çərçivə içərisində götürülmür.

Riyazi kəmiyyətdə mücərrədlik, qeyri-müəyyənlik və təxminilik yox dərəcəsidir. Hər şey dəqiq və konkret kəmiyyətdə hesablanır. Riyaziyyatçı kiçik və sonsuz böyük kəmiyyətlərin ən mürəkkəb formalarını işlədərkən, daha konkret hesablanan məfhumlar haqqında düşünür. Məsələn, dörd həkim (four doctors), on yeddi tələbə (seventeen students), otuz kitab (thirty books) kimi ifadələrdə yalnız konkret, hesablanmasa mümkün olan müəyyən kəmiyyətlər ifadə edilir. Saylarla ifadə olunan kəmiyyətlər konkret xarakter daşıyarsa, digər vasitələrlə verilmiş kəmiyyətlər konkretlikdən məhrumdur.

Bəzi dilçilər sayı ən uyğun elementlər də daxil olmaqla fərqliləri formalaşdıran geniş bir konsepsiya kimi hesab edirlər. Bunlar say, ölçü və çoxluqdur. Say kateqoriyasının komponentlərinin sayının, ölçüsünün və çoxluğunun tanınması təsadüfi deyildir. İlk kəmiyyət aktuallığı qrammatik say kateqoriyasının formaları ilə ifadə olunur, ikinci dərəcəli kəmiyyət aktuallığı isə müxtəlif leksik və qrammatik kateqoriyaların fərqli leksik vahidlərindən istifadə etməklə ifadə olunur.

Kəmiyyət təfəkkürünün əsası əşyaların və proseslərin obyektiv fərqliliyidir. Kəmiyyət iki əsas mənaya malik olan say ilə ifadə edilir: bir araya gətirilərkən elementlərin ümumi ölçüsü; **bir** cismin, onun xassələri və münasibətlərinin onun keyfiyyətindən asılı olmayan homogen elementlərə bölünməsi. Məsələn, sayma prosesində 5 sayını meydana gətiririk və beləliklə bu beşi sadə bir kəmiyyətə çeviririk. Beş nəfər sadəcə beş insanın formal bir vahidi deyildir, onlar beş elementin xüsusi olaraq bölünən birliyi. İstənilən say müəyyən bir dəstin və ya bölünəbilən kəmiyyət birliyinin nisbətən müstəqil, ayrılmaz bir məcmusudur.

Azərbaycan dilində miqdar anlayışını ifadə etmək üçün əsasən 22 sözdən istifadə olunur ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard*. Digər saylar isə həmin sözlərdən müxtəlif üsullarda birləşmələr düzəltməklə əmələ gəlir və beləliklə də, ən az və ən çox miqdar məfhumları ifadə olunur: *on bir..., əlli iki..., yüz on beş..., iki yüz..., min doqquz yüz altmış yeddi, iki yüz əlli milyon beş yüz otuz bir min yüz doxsan beş*.

İngilis dilində isə miqdar anlayışını ifadə etmək üçün əsasən aşağıdakı sözlərdən istifadə edilir: *one (-bir), two (-iki), three (-üç), four (-dörd), five (-beş), six (-altı), seven (-yeddi), eight (-səkkiz), nine (-doqquz), ten (-on), eleven (-on bir), twelve (-on iki), twenty (-iyirmi), thirty (-otuz), forty (-qırx), fifty (-əlli), sixty (-altmış), seventy (-yetmiş), eighty (-səksən), ninety (-doxsan), hundred (-yüz), thousand (-min), million (-milyon), billion (-milyard)*.

Bu sayların necə düzəldiyi xüsusi qaydalara əsasən müəyyən edilmişdir və həmin qaydalardan istifadə etməklə istədiyimiz miqdarı ifadə edə bilərik.

Dilçilikdə sübut edilmiş belə bir fikir var ki, miqdar anlayışının ilk formalaşmasında insanın bədən üzvlərindən bəzisi, xüsusən əl əsas olmuş və beş, on məfhumlarını ifadə edən sözlər ilkin saylar olaraq əsasən "əl" mənasını ifadə edən sözdən törəmişdir. Bu mülahizə özünü bu gün də bir sıra dillərdə göstərir. Bu baxımdan rus dilindəki 'пять', 'десять' və fars dilindəki 'pənc', 'deh' sözlərini, qısa olaraq nəzərdən keçirək. Rus dilindəki 'пять' sözü "əl", "əl içi", "pəncə" mənasına işlənən 'пятерня' və "ayaq", "daban" mənasına işlənən 'пята' sözləri ilə bağlıdır və yəqin ki, bu sözün "beş" sayını bildirən bir söz kimi işlənilməsi "əldə və ayaqda olan beş barmaq" ilə əlaqədardır. Fars dilində "beş" məfhumunu ifadə etmək üçün işlənilən 'pənc' sözü də fars dilində və buradan alınaraq Azərbaycan dilində işlənilən 'pəncə' sözü ilə bağlıdır.

Bundan başqa bir sıra Hind-Avropa dillərində də "10" sayını ifadə edən sözlərin tam və yaxud azacıq halda "əl" mənasında işlənilən sözlə uyğun gəlməsi bu mülahizəni təsdiq edən faktlardır.

Azərbaycan dilində saylar həm konkret miqdar, həm də çoxluq mənalarına malikdir və bu nümunələrə bir çox yazıçılar kimi Nəsiminin əsərlərində də rast gələ bilərik. Məsələn:

Ol nədir kim, hayü-huyi altıdır

Kim görübdür bir sədəfdə altı dür? (Nəsimi, 1973: 167)

Ayəti-səbūlməsanidir üzün

Dörd kitabı-asımanidir üzün (Nəsimi, 1973: 178).

Burada altı sayı ilə coğrafi cəhətlər nəzərdə tutulmuş və bir sədəf birləşməsilə altı cəhətin bir dünyada yerləşməsi bədii şəkildə təsvir edilmişdir.

İkinci misalda isə dörd (4) konkret olaraq məlum dini kitabların sayını bildirir.

Bundan başqa Nəsimi, semantikasında həmçinin cəmlilik, topluluq olan bir sıra sözlərdən də geniş istifadə etmişdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, türk dilləri üçün ilk zamanlar çoxluğu bildirmək üçün cəmlilik deyil, topluluq xarakterik olmuşdur (Котвич, 1962: 336).

Konkret miqdar bildirən say ilə sadalanan əşya və hadisələrin adları arasında işlənən numerativlərin azərbaycan dilində çox qədim tarixi vardır. OrxonYenisey abidələrində, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında, Mahmud Kaşğari «Divan»ında və başqa əsərlərdə bir çox numerativlərə rast gəlinir. Nəsimi dilində isə aşağıdakı numerativlər işlənmişdir:

Bir böyük fəxr əhli gördüm yar idi (Nəsimi, 1973: 198).

Ol jalə ki, düşdi gül rüxsarımız üzrə

Bir qətrə yağış damdımı min lalə tər oldi (Nəsimi, 1973: 279).

Saqiya, mən sərxoşam, yarım götür,

Bir qədəh çün dərkeşəm yarım götür (Nəsimi, 1973: 169).

Burada *qədəh*, *qətrə* müxtəlif mayeləri, *böyük* isə insan toplusunu bildirmək üçün ölçü vahidi kimi işlədilmişdir.

Müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərinin hər ikisində bir sıra sözlər vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət anlayışı var. Bu sözlərə *hafta-week*, *ay-month*, *il-year*, *əsr-century* sözlərini misal göstərmək olar. Lakin bu sözlərin məzmununda kəmiyyət anlayışı olmasına baxmayaraq bunlar say deyil.

Miqdar sözləri bir sıra fərqli semantik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Bu bölmə nəzəri ədəbiyyatda mənfi kəmiyyət sözlərinin mənası, mütənasib qeyri-müəyyənlik, və kəmiyyət sözləri olan bəzi konstruksiyaların qiymətləndirilməsi kimi ən çox diqqət çəkən xüsusiyyətlərə nəzər salır.

Bir çox dillər kəmiyyət sözlərində say fərqlərini leksikləşdirmirlər. Məsələn: Rumın dilində (Rett, 2007), lakin ümumiyyətlə müsbət yəni çox və mənfi yəni az kəmiyyət sözləri arasında leksik cəhətdən fərqləndirirlər.

Nəticə

Sintaktik üsulla kəmiyyət anlayışını ifadə etmək üçün saylardan geniş istifadə edilir. Bu sayların miqdar və kəmiyyət anlayışlarını ifadə etməsi ilə əlaqədardır.

Aparılan bir sıra tədqiqat işlərinə istinad edərək demək olar ki, sayların əsas vəzifəsi kəmiyyət ifadə etmək olduğundan onları mənaca növlərə bölərkən də bu aspektdən yanaşılmalıdır. Sayları növlərinə görə böləndə, ilk növbədə ifadə etdiyi kəmiyyət məzmunu önə çəkilməlidir (Zeynalov, 2014: 7).

Ədəbiyyat

1. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015.
2. Qurbanov Adil. Qloballaşma şəraitində milli şüur və milli dil münasibətlərinin bəzi məsələləri. «AMEA.Elmi əsərlər. Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu», 2010.-№1.-S.19-24.
3. Crystal David. Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.). John Wiley & Sons. 2011. p. 65. ISBN 978-1-405-15296-9.
4. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973.
5. Котвич В. Исследование по алтайским языкам / Пер. с польск. М., 1962.
6. Rett, J. (2007). How many maximizes in the Balkan Sprachbund. In Gibson, M. and Howell, J., editors, Proceedings of SALT XVI. CLC Publications. 2007
7. Zeynalov Sərdar. Azərbaycan dili dərslərlərində elmi dilçilik fikri. Bakı, 2014.